

भाषांतरातील आव्हाने:

विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे जगभरातील कोणत्याही ठिकाणी असणाऱ्या मानवाशी संपर्क करणे खूप सोपे झाले आहे. तसेच AI तंत्रज्ञानाचा वापर दिवसेंदिवस वाढतच चालला आहे. कामधंदा, पर्यटन, प्रसारमाध्यमे यांच्या दैनंदिन वापरामुळे जगभरातील विविध भाषा वापर करणाऱ्यांचा एकमेकांशी संपर्क होऊ लागला आहे. हा संपर्क करताना भाषेशिवाय पर्याय नाही. त्यावेळी आपणास भाषांतर

करण्याची गरज भासते. भाषांतर म्हणजे काय ? तर एका भाषेतील विशिष्ट मजकूर दुसऱ्या भाषेत त्याच अर्थाने व्यक्त करण्यासाठी शब्दयोजना करणे असे ढोबळमानाने म्हणता येईल. भाषांतर व अनुवाद या दोन संकल्पनांचा अर्थ वरवर सारखा वाटत असला तरी या दोन वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

अनुवाद व भाषांतर याविषयी डॉ. कल्याण काळे म्हणतात की, “अनुवाद ही व्यापक संज्ञा असून भाषांतर ही तिच्यात सामावणारी, तिचा एक प्रकाराचा निर्देश करणारी संज्ञा आहे. भाषांतर हाही अनुवादच असल्याने त्यात सारांश, विस्तार, स्पष्टीकरण गद्यरूपांतर पद्यरूपांतर इत्यादी प्रकार संभवतात.”^१ म्हणजेच अनुवादाचा एक प्रकार भाषांतराला म्हणता येईल कारण अनुवादामध्ये प्रथम एकाद्या भाषेतील मजकूर लिहिलेला अथवा बोललेला असणे आणि त्याचे दुसऱ्या भाषेत त्याच अर्थाने स्पष्टीकरण अपेक्षित असते. यासंदर्भात डॉ. मु. ब. शहा म्हणतात, “मराठी में जिसे ‘भाषांतर’ कहा जाता है उसे हिंदी में ‘अनुवाद’ कहा जाता है I अब मराठी में

भी ‘अनुवाद’ शब्द प्रचलित हो गया है I अनुवाद शब्द का मूल अर्थ ‘पुनःकथन’ I कहने के बाद फिर से कहना I इसके लिए तर्जुमा, उल्था, छाया और टीका जैसे शब्दों का भी प्रयोग होता रहा I एक भाषा की सामग्री दुसरी भाषा में ले जाना अनुवाद है I अनुवाद में मूल कथ्य का भाव सुरक्षित रहना चाहिए I” यावरून असे म्हणता येईल की, एका भाषेत असणारा मजकूर – माहिती मूळ अर्थात बदल न करता दुसऱ्या भाषेत घेऊन जाणे याला अनुवाद म्हणता येईल आणि अलिकडच्या काळात दोन्ही संज्ञा वापरल्या जात असल्याचे दिसून येते. साहित्यिक क्षेत्राचा विचार करता भाषांतराच्या माध्यमातून दर्जेदार साहित्यकृती अन्य भाषांमध्ये भाषांतरीत

— रुपांतरीत करून मूळ कलाकृतीमधील आशय रसिकांपर्यंत पोहोचवला जातो. ब्रिटीशांनी भारतावर राज्य करताना इंग्रजी भाषेतील पुस्तके मराठीत भाषांतरीत करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेला दिसून येतो. पुणे पाठशाळेचे मुख्य अधिकारी मेजर कॅंडी यांनी त्या काळात भाषांतरासाठी काही नियम तयार केले होते ते असे “भाषांतर हे मूळ कृतीशी प्रामाणिक असले पाहिजे, मुळातला सगळा आशय भाषांतरात उतरला पाहिजे, अतिरिक्त असा काही भाग त्यात असता कामा नये. मुळातली लेखनसरणी भाषांतरात आली पाहिजे. भाषांतरकाराने त्या त्या लेखकाच्या शैलीचे वैशिष्ट्य लक्षात घेतले पाहिजे. एखाद्या शब्दाचे योग्य असे एकच एक रूप वापरले पाहिजे. मूळ लेखनातल्या काही कल्पनांचे स्पष्टीकरण करणेही आवश्यक ठरते. शास्त्रीय व तांत्रिक संज्ञांसाठी मराठीत रूढ असलेल्या संज्ञा वापरल्या पाहिजेत, मात्र अशा संज्ञा नसल्यास मूळ संज्ञा ठेवल्या पाहिजेत इत्यादी.”^२ याचा अर्थ असा घेता येईल की ब्रिटीश राजवटीत भाषांतर करताना नियम तयार करण्यात आले होते. मूळ कलाकृतीतील आशयाचा अर्थ न बदलता मूळ कलाकृतीतील आशय व्यक्त केला पाहिजे. आवश्यक त्या ठिकाणी स्पष्टीकरणासाठी माहिती वाढवावी. तसेच योग्य संज्ञाचा वापर व्हावा.

भाषांतर करीत असताना आपणास त्या विशिष्ट भाषा अवगत असतील तर माहितीचे सहजपणे भाषांतर होऊ शकते पण त्या विशिष्ट भाषा अवगत नसतील तर आपणास त्या भाषा शिकाव्या लागतात. त्यानंतरच आपण भाषांतर करू शकतो. भाषांतरातील आव्हानांचा विचार पुढील मुद्द्यांच्या आधारे करता येईल.

१. बहुभाषिकत्व

एक व्यक्ती एकापेक्षा अधिक भाषांमध्ये निपुण असू शकतो पण त्याला काही मर्यादा येत असतात कारण प्रत्येक भाषेची असणारी लिपी, वर्णमाला, शब्दसंपत्ती, वाक्यरचना, बोली आणि व्याकरण. या सर्व बाबी एका व्यक्तीकडे असतीलच असे नाही. त्यामुळे भाषांतर करताना विशिष्ट भाषेतील तज्ज्ञ व्यक्तींची मदत घ्यावी लागते. तसेच अनुवादकाचे काम किती कठीण असते या संदर्भात श्री. एस. एल देशपांडे ‘साहित्यसेतू’ या पुस्तकात म्हणतात, “ह्या अग्निपरीक्षेत कस लागतो तो भाषांतरकाराच्या द्विभाषा प्रभूत्वाचा, संबंध संस्कृति ज्ञानाचा आणि वाङ्मयीन सौंदर्यवेधी संवेदनांचा. त्याला केवळ आशयाकडे नाही तर अभिव्यक्तीकडेही लक्ष द्यावे लागते. भाषेच्या वेगवेगळ्या स्तरावर आढळणारा आढळणारा आशय त्याच भाषेत पण अन्य शब्दांत सांगणे जेवढे कठीण त्यामानाने तोच आशय अन्य भाषेत सांगणे अधिक कठीण आणि तिचे भाषांतर करणे महाकठीण कर्म समजले जाते. म्हणून भाषांतरकाराचे काम मूळ लेखकाच्या कामगिरीपेक्षा कधीकधी जास्त जिकिरीचे आणि गुंतागुंतीचे होऊन बसते.”^३ यावरून भाषांतराचे काम किती क्लिष्ट आहे हे लक्षात येते.

जर तुम्ही विशिष्ट भाषा शिकल्या असाल तर भाषांतर करताना अडचणी कमी येतील. भाषणाचा अनुवाद करावयाचा असेल तर अनुवादकाला हजरजबाबीपणे वक्त्याचे विचार अनुवादित करावे लागतात. त्यामुळे बहुभाषिकत्व जर आपल्याजवळ असेल तरच आपण चांगले भाषांतर करू शकतो.

२. शब्दसंपत्ती

प्रत्येक भाषेची विशिष्ट अशी शब्द संपत्ती असते. एका भाषेत असणारा शब्द दुसऱ्या भाषेत असेलच असे नाही. उदा. मराठी प्रतिज्ञेतील ‘बांधव’ हा शब्द हिंदीत ‘भाई बहन’ तर इंग्रजीत ‘Brothers and Sisters’ असा दिसतो. यावरून मराठीत असणाऱ्या एका शब्दासाठी हिंदीत दोन तर इंग्रजीत तीन शब्द वापरलेले दिसून येतात. साहित्यकृतीचे भाषांतर करताना सारस्वताने कलाकृतीत जो भाव व्यक्त केला आहे तोच भाव व्यक्त करणे अपेक्षित असते आणि त्यासाठी आवश्यक असते शब्दसंपत्ती. त्यामुळे भाषांतर करताना शब्दसंपत्तीचा गांभीर्याने विचार करावा लागतो. मूळ कलाकृतीत असणारा आशय स्पष्टीकरण करताना काही वेळेस उदाहरणे – दाखले द्यावे लागतात. उदा. संत ज्ञानेश्वरांनी संस्कृत भगवतगीतेतील ७०० श्लोकांतील तत्त्वज्ञानाचे मराठीकरण करताना सुमारे ९००० ओव्या रचल्या यावरून संस्कृत श्लोक मराठी भाषेत विशद करताना दृष्टांत, दाखले, प्रतिमा यांचा प्रभावीपणे वापर केलेला दिसून येतो. यावरून भाषांतर करताना शब्दशः भाषांतर न करता मूळ आशय व्यक्त होईल याची दक्षता घेणे गरजेचे आहे.

३. म्हणी – वाक्प्रचार

प्रत्येक भाषेत असणारे म्हणी – वाक्प्रचार त्या त्या भाषा समृद्धीचे प्रतिक असतात. मराठी भाषेचा विचार करता त्यामध्ये म्हणी वाक्प्रचार याची संख्या मोठ्या प्रमाणात असलेली दिसून येते. भाषांतर करीत असताना एका भाषेत असणारी म्हण दुसऱ्या भाषेत तोच अर्थ – भाव व्यक्त करत असेलच असे नाही.

उदा. मराठीतील - थेंबे थेंबे तळे साचे ही म्हण हिंदी भाषेत बूंद बूंद घडा भरता है I अशी दिसते. या ठिकाणी शब्दशः भाषांतर करून चालत नाही.

तसेच एकाद्या दुःखद प्रसंगी धीर देताना मराठीत ‘मन मोठ्ठ करावे लागेल.’ तर हिंदीत ‘दिल छोटा मत करो’ तर इंग्रजीत ‘Don’t lose heart’ अशी शब्दयोजना दिसते. यावरून प्रत्येक भाषेतील वाक्यरचना वेगवेगळी आहे. त्यामुळे भाषांतर करताना मूळ अर्थाला धक्का लागून न देता भाषांतर करावे लागेल.

४. शब्दशः भाषांतर

एखाद्या भाषेतील उताऱ्याचे भाषांतर करताना शब्दशः भाषांतर करून चालत नाही कारण प्रत्येक भाषेची असणारी शब्दसंपत्ती ही वेगवेगळी असल्याने विशिष्ट भाव व्यक्त करणारे शब्द प्रत्येक भाषेत असतातच असे नाही. उदा. झणझणीत रस्सा हा शब्द इंग्रजीत भाषांतरित करायचा तर spicy curry किंवा fiery curry असे शब्द येतात. spicy साठी मराठी शब्द पाहिला तर मसालेदार आणि fiery साठी अग्निमय असा मराठी शब्द दिसतो. त्यामुळे शब्दशः भाषांतर करणे टाळावे लागते. डॉ. प्रकाश दुकळे ‘अनुवादातील सर्जनशीलता’ या लेखात म्हणतात, “अनुवाद करताना काही वेळा शब्दांची व्याप्ती कमी होते तर काही वेळा वाढते. त्याला व्याप्तीवृद्धी आणि व्याप्तीभ्रंश होतो. ‘युद्ध संपलं एकदाच !’ या वाक्याचा इंग्रजी अनुवाद ‘The war was over’ असा होतो. अनुवादक ‘at last’ असे काही जोडायला विसरला. त्यामुळे मूळ पाठ्यातले ‘एकदाच’ आणि उद्गार चिन्ह ही तर दोन्ही जाळ्यातून निसटतात. त्यामुळे व्याप्तीभ्रंश होतो. कधी कधी मूळ

भाषेतील एखाद्या शब्दाला अनुवाद भाषेत प्रतिशब्दच मिळत नाहीत. इंग्रजीत प्रतिशब्द नाहीत. मग उष्टे किंवा खरकटे म्हणजे काय हे सविस्तर स्पष्टीकरण करून सांगावे लागते. अशा वेळी व्याप्तीवृद्धी होते.”^४

५. भावनात्मकता

साहित्यिक आपल्या कलाकृतीमधून जो भाव व्यक्त करत असतो तोच भाव भाषांतरीत कलाकृतीत व्यक्त होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सार्थ शब्दयोजना करणे हे भाषांतरकारापुढील मोठे आव्हान आहे. त्यामुळे भाषांतरकाराने मूळ कलाकृतीत व्यक्त झालेल्या आशयातील भाव समजून घेऊन तोच भाव व्यक्त होईल अशी समर्पक शब्दयोजना करावी लागेल.

६. संस्कृतीदर्शन

साहित्यिकाच्या कलाकृतीमधून रेखाटण्यात आलेले भावविश्व हे कोणत्या ना कोणत्या संस्कृतीचे दर्शन घडवित असते. साहित्याला समाजजीवनाचा आरसा असे म्हटले जाते. लेखक त्या प्रदेशातील बोलीचा वापर करून प्रथा – परंपरा, संस्कृती यांचे दर्शन घडवितो. त्यामुळे भाषांतर करताना विशिष्ट प्रदेशातील प्रथा - परंपरा, संस्कृती दुसऱ्या प्रदेशात – भाषेत भाषांतरीत करताना मर्यादा येतात. डॉ. मानसी जगदाळे अनुवाद महत्त्व आणि समस्या या लेखात म्हणतात की, “दोन भाषांमध्ये सांस्कृतिक भेद असल्यामुळेही भाषांतर करताना खूप अडचणी येतात. कारण भाषा आणि संस्कृती यांचा खूप जवळचा संबंध असतो. भाषा ही सांस्कृतिक व्यवहार नसून संस्कृती हा भाषिक व्यवहार असतो. म्हणजेच एका संस्कृतीतील संदर्भ दुसऱ्या भाषेत देणे अवघड असते.”^५ याचा अर्थ असा घेता

येईल की संस्कृतीचे दर्शन घडविताना मर्यादा येतात. देशो - देशी, राज्या – राज्यात, प्रादेशिक स्तरावर असणाऱ्या प्रथा परंपरा, श्रद्धा समजुती यातून व्यक्त होणारी संस्कृती जेव्हा कलाकृतीत अवतरते तिचे भाषांतर करणे ही आव्हानात्मक बाब आहे.

७. संदर्भानुसार अर्थ

साहित्यिकाच्या कलाकृतीमधील एखाद्या विधानाचा – काव्यपंक्तीचा अर्थ हा काही वेळेस संदर्भाने घ्यावा लागतो. लेखक किंवा कवीने जे विधान किंवा काव्यपंक्ती रचलेली आहे, ती कोणत्या संदर्भाने योजली आहे. भाषांतरकाराने याचा विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते. याठिकाणी व्यावहारिक जीवनातील एक उदाहरण देता येईल. प्रियकर प्रेयसी निवांत गप्पा मारण्याचे ठिकाण एखाद्या झाडाची सावली असेल. त्या झाडाजवळून एक वर्षानंतर जात असताना प्रेयसी म्हणते, “ते बघ ते झाड.” आणि घरी आल्यावर घरातील केरकचरा पाहून प्रियकर म्हणतो, “ते बघ ते झाड.” या दोन्ही ठिकाणी शब्द तेच आहेत पण संदर्भ बदलल्याने अर्थ बदलतो. त्यामुळे भाषांतर करताना संदर्भानुसार अर्थ व्यक्त होईल याची काळजी घेणे आवश्यक ठरते.

८. भाषाशैली

प्रत्येक साहित्यिकाची स्वतःची अशी भाषाशैली असते. त्याचा वापर तो आपल्या लेखनात करत असतो. भाषांतर करताना मूळ कलाकृतीत व्यक्त झालेली भाषाशैली भाषांतरीत कलाकृतीत व्यक्त करणे हे भाषांतरकारापुढील मोठे आव्हान आहे. त्यामुळे मूळ लेखकाने व्यक्त केलेले भाव दुसऱ्या भाषेत भाषांतरीत करताना योग्य शब्द

वापरून तो विशिष्ट भाव व्यक्त होईल याची दक्षता घ्यावी लागेल.

९. सामान्य रसिकवर्ग

भाषांतरकाराला सामान्य श्रोतावर्ग विचारत घेऊन भाषांतर करावे लागते. त्यामुळे मूळ कलाकृतीतील आशयाला धक्का लागू न देता सामान्य रसिक वर्गासाठी भाषांतर करणे हे भाषांतरकारापुढील मोठे आव्हान आहे. रसिक श्रोता लहान वयोगटातील असेल तर रसिकवर्गाची क्षमता लक्षात घेऊन भाषांतर करणे गरजेचे आहे.

१०. आदर्श भाषांतर

आदर्श भाषांतर कशाला म्हणता येईल याचा विचार केला तर माझ्या मते एका भाषेतील उतारा 'अ' या व्यक्तीने दुसऱ्या भाषेत भाषांतरीत केला. भाषांतरीत उतारा 'ब' या व्यक्तीने मूळ भाषेत भाषांतरीत केला. आता समोर असणाऱ्या ३ उताऱ्यांपैकी २ उतारे एकाच भाषेतील आहेत परंतु लेखक दोन आहेत. एकाच भाषेत असणारे दोन उतारे जर सारखेच भाव, विचार व्यक्त करीत असतील तर त्यांना आदर्श भाषांतर म्हणता येईल.

अशा प्रकारे भाषांतरकारापुढील आव्हाने स्पष्ट करता येतील. आजच्या काळात मूळ कलाकृतील किंवा भाषणातील आशयाला धक्का लागू न भाषांतर करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे मूळ कलाकृतीमधील आशय किंवा वक्त्याचे विचार रसिकांपर्यंत पोहोचतील.

संदर्भ :

१. संपादक काळे कल्याण, सोमन अंजली – 'भाषांतर मीमांसा', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९९७, पान ८
२. वसंत आबाजी डहाके, 'मराठी साहित्य इतिहास आणि संस्कृती', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पुनर्मुद्रण २००८, पान ८६, ८७
३. श्री. एस. एल देशपांडे, 'साहित्यसेतू', निर्मल प्रकाशन, नांदेड, प्रथम आवृत्ती १९९९ पान १४
४. संपादक डॉ. गोरखनाथ किर्दत, डॉ. अरुण जाधव, 'अनुवाद स्वरूप', प्रथमावृत्ती २०१४ पान ५०५
५. उनि. पान ३५९

Cite This Article:

प्रा. डॉ. चौरे अ. व पाटील स. द. (2025). भाषांतरातील आव्हाने. In Aarhat Multidisciplinary International Education Research Journal: Vol. XIV (Number VI, pp. 99–103). Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18053929>